

IMMANUELIO WALLERSTEINO KAPITALISTINĖS PASAULIO SISTEMOS TEORIJA

Darius Žiemelis

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 268 72 88
El. paštas: ziemelisd@one.lt

Ivadas

Viena reikšmingiausių Vakarų istoriografijos ir socialinių mokslų paskutinių trijų dešimtmečių raidos tendencijų yra naujos tarpdisciplininės tyrimo srities – lyginamosios istorinės sociologijos (LIS) – konsolidacija. LIS „tėvais kūrėjais“ JAV galima laikyti Reinhardą Bendixą, Charlesą Tilly, Immanuelį Wallersteiną¹. Kapitalistinės pasaulio sistemos (KPS) (angl. *capitalist world-system*) teorija, kurios pradininkas yra amerikiečių sociologas ir istorikas I. Wallersteinas (g. 1930), savo mokslinę karjerą pradėjęs naujausios Afrikos istorijos tyrimais, yra viena LIS šakų². Ši teorija sukurta

oponuojant eurocentrizmui, pasižyminčiam tikėjimu nesibaigiančia (tiesine) europietiškosios civilizacijos pažanga ir nuvertinančia kitas (neeuropines) kultūras³. Wallersteino populiarumo ir įtakos Vakarų socialiniams mokslams viršūnė – 1970 ir 1980-ieji metai⁴. Nors ir pavėluota, pažintis su šio autoriaus idėjomis gali būti naudinga conceptualiam šiuolaikinės lietuvių istoriografijos atnaujinimui, Vidurio ir

³ Žr.: Wallerstein I. *Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis // The Essential Wallerstein*. New York: The New Press, 2000, p. 149–159.

⁴ Kapitalinis veikalas: Wallerstein I. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974. II-asis leidimas – 1976. Šis veikalas išleistas keturiolika kalbų (olandų – 1978, italų – 1978, norvegų – 1978–1979, brailio raštu – 1979, ispanų – 1979, prancūzų – 1980, vėliau į japonų – 1981, vengrų – 1983, vokiečių – 1986, serbų – 1986, portugalų – 1990, rumunų – 1992, kinų – 1998, 2000, korėjiečių – 1999). Akademiništinis pripažinimas: 1958–1971 – Kolumbijos, 1971–1976 – McGillo, 1976–1999 – Binghamtono (JAV) universitetų sociologijos profesorius, tai pat nuo 1976 m. iki dabar – Fernando Braudelio ekonomikos istorinių sistemų ir civilizacijų studijų centro direktorius. Šiuo metu – Yale'o universiteto sociologijos katedros profesorius.

¹ Žr.: Norkus Z. Lyginamasis metodas ir daugiopio konjunktūrinio priežastingumo problema // *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*. 2002, t. 42, p. 79–91.

² Žr. Wallersteino veikalus: *Africa, The Politics of Independence*. New York: Vintage, 1961; *The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast*. Paris & La Haye: Mouton, 1964; *Africa: The Politics of Unity*. New York: Random House, 1967; (su Evelyn Jones Rich) *Africa: Tradition & Change*. New York: Random House, 1972. Žr. taip pat Wallersteino bibliografiją: *Wallerstein I. Curriculum vitae* (June 2003) // <http://fbc.binghamton.edu/cv-iw.pdf>, p. 1–39 (2005 03 22).

Rytų Europos socialinės-ekonominės istorijos problemų tyrimui. Svarbiausias KPS prieigos pranašumas yra istorinio mąstymo horizonto praplėtimas regionine ir pasauline perspektyva, atsakant į besikeičiančios socialinės, politinės ir geopolitinės realybės iššūkius, naujai interpretuojant savo regiono praeitį lokaliu bei pasauliniame (meta)civilizacijos istorijos kontekste.

Šio straipsnio tikslai:

- 1) išsiaiškinti KPS teorijos metodologinius bruožus ir šaltinius;
- 2) retrospektyviai rekonstruoti KPS raidą (nuo XVI a. iki XIX a. antrosios pusės) Wallersteino darbuose;
- 3) aptarti KPS teorijos recepciją ir kritiką.

Šis straipsnis yra tolesnių istorinių tyrinėjimų prolegomenas – Vidurio Rytų Europos (Lenkijos–Lietuvos valstybė) XVI–XVIII a. istorinės raidos sampratoms Wallersteino neomarksistinėje KPS teorijoje ir tradicinėje marksistinėje istoriografijoje palyginti. Pastarojoje regiono socialinė-ekonominė santvarka nusakoma feodalinio gamybos būdo sąvoka. KPS prieiga ją klasifikuoja kaip „periferinį kapitalizmą“.

1. Wallersteino KPS teorijos metodologiniai bruožai ir šaltiniai

1.1. Wallersteino KPS teorijos tyrimų pagrindinė problema

Wallersteino KPS teorijos tyrimų pagrindinė problema priskirtina makrosociologinės komparatystikos problematikai. Ją galima suformuluoti taip: *kada, kaip ir kodėl susiformavo KPS?*⁵ Iš šio pamatinio klausimo išsirutulioja ne mažiau aktualūs klausimai – *kodėl būtent šios, o ne kitos Europos šalys tapo KPS bran-*

*duoliu, o pati KPS susiformavo ne anksčiau ir ne vėliau, o XVI amžiuje?*⁶

KPS raidos išeities tašku Wallersteino pateikiamame vaizdinyje laikoma Europa per užsitiesusį (angl. *long*) XVI a. (1450–1640); ši sistema tapo globali XIX a. antroje pusėje, o XX a. antroje pusėje į savo struktūras įtraukė visus planetos regionus⁷. Iki tol socialinis gyvenimas politiškai ir ekonomiškai buvo organizuotas socialinių minisistemų ir pasaulinių imperijų ribose. Wallersteinas minisistemas įvardija kaip lokalių ūkių bendrijas⁸. Jos buvo uždari organizmai, kurių viduje vyravo viena kultūra, ribotas darbo pasidalijimas, primityvi technologija. Tokių minisistemų aptinkama tik primityviose (agrarinėse, medžiotojų, rinkėjų) visuomenėse. Minisistemų likimas dvejopas – jos arba išnykdavo užgrobus kitai minisistemai, arba išsiplėtusios (dėl užkariavimų) transformuodavosi į ekonominį pasaulį. Ekonominis pasaulis yra ekonominė bendrija, pagrįsta tarplokaliu (tarp centro ir periferijos) darbo pasidalijimu, daugialype kultūra; visa tai egzistuoja tol, kol ekonominio pasaulio „nepraryja“ pasaulinė imperija.

Ekonominis pasaulis buvo istoriškai nestabili struktūra – ji galėjo bet kada suirti arba joje galėjo įsiviešpatauti (iš nuolatos kariaujančių politinių darinių) vienas politinis darinys. Tokiu atveju ekonominis pasaulis transformuodavosi į pasaulinę imperiją, pagrįstą ekonominiu (ekonominio pasaulio) pagrindu⁹. Tokio tipo pasaulinės imperijos buvo Kinija,

⁵ Žr.: ibidem, p. 109.

⁷ Žr.: Wallerstein I. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis // Comparative Studies in Society and History. 1974, vol. 16 (387–415), p. 406–407.

⁸ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. Cambridge University Press. 1979, p. 305.

⁹ Žr.: Wallerstein I. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. 1974, p. 390.

⁵ Žr.: Wallerstein I. Modernization: Requiescat in Pace // The Essential Wallerstein, 2000, p. 109.

Egiptas, Roma. Jos rėmėsi ne ekonomine, bet politine elito galia, kuri siekė stiprinti centrinę politinę ir karinę valdžią. Pasaulinėse imperijose ekonomikos vaidmuo buvo antraeilis – stiprinti politinę valdžią. Kita vertus, bet koks ekonominis aktyvumas slopintas, jeigu įžvelgta neigiama įtaka politinei valdžiai.

Didžiosios pasaulinės imperijos gyveno iš užkariavimų ir plėšimų. Pasak Wallersteino, pasaulinėms imperijoms buvo lemta žlugti, kadangi jose nevyko nuolatinis kapitalo kaupimas, būtinas gamybos būdai atnaujinti. Vėliau, plečiantis teritorijai, neišvengiamai didėdavo slopinimo aparatas, o nykstant translokaliniais (vidaus) mainams, sunykdamo imperijos ekonominis pagrindas. Priežastis – ydingas ratas tarp mokesčių, reikalingų didėjančiam aparatui išlaikyti ir išorinei ekspansijai vykdyti, didinimo, to didinimo keliamo pasipriešinimo, tam pasipriešinimui slopinti reikalingo aparato didinimo, tam didinimui reikalingų mokesčių kėlimo, mokesčių didėjimo nulemtu verslo ir mainų nykimo, to nykimo sąlygoto mokesčių didinimo (siekiant išlaikyti bent esamą išdo pajamų lygį) ir taip toliau.

Pasak Wallersteino, Europos ekonominis pasaulis XVI a. tapo KPS raidos išeities tašku, nes jis buvo išimtis – išliko besivaržančių valstybių sistema, netapdamas pasauline imperija¹⁰. XVI a. Habsburgų mėginimai paversti jį pasauline imperija buvo nesėkmingi. Tolesnę KPS raidą užtikrino modernaus ekonominio pasaulio turinio (modernų jį daro pasaulinė rinka, vienas bendras pasaulinis darbo pasidalijimas, kapitalistinis / komercinis gamybos būdas (angl. *capitalist mode of production*), suverenų, besivaržančių valstybių sistema) funkcionavimas ir naujų teritorijų inkorporavimas; galiausiai XIX a. antrojoje pusėje KPS tapo

globali. Kapitalizmas, Wallersteino nuomone, negali egzistuoti, jei egzistuoja viena pasaulinė valstybė – tam būtina besivaržančių, suverenų valstybių sistema. KPS ir yra ekonominis pasaulis, pagrįstas kapitalistine gamyba ir darbo pasidalijimu, politiškai organizuotas minėtų valstybių sistemos pavidalu, o Wallersteino teorijos objektas yra KPS atsiradimas ir raida.

1.2. Wallersteino KPS teorijos šaltiniai

Nagrinėdami Wallersteino KPS teorijos šaltinius, susiduriame su keblumu: galime kalbėti apie Wallersteino mąstymui (kartu ir KPS) tiesioginę įtaką padariusius istorikus arba ieškoti ištakų socialinių mokslų kryptyse. Pamėginsime trumpai pasinaudoti abiem būdais šaltiniams išryškinti.

Visų pirma, aptariant Wallersteino KPS teorijos ištakas, būtina įvardyti svarbiausią – marksistinę teorijos įtaką¹¹. KPS teorijoje galime rasti pagrindines Marxo sąvokas: socialinių konfliktų, klasių kovos (vėliau peraugančios į pasaulinę klasių kovą), kaupimo proceso (angl. *accumulation process*), kapitalizmo kaip išnaudojimo formos¹². Svarbu pabrėžti, jog, priešingai nei Marxas, Wallersteinas kapitalizmą kaip gamybos būdą sieja ne su pramoninio, bet su agrarinio kapitalizmo sąlygomis¹³.

¹¹ Žr.: Collins R. The Mega-Historians // Sociological Theory, 1985, vol. 3 (114–122), p. 18.

¹² Žr.: Goldfrank W. L. Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // Journal of World-Systems Research, 2000, vol. VI, no 2, Summer / FALL, Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein – Part I, (150–195), p. 163.

¹³ Formuliuodamas savo kapitalizmo sampratą, Wallersteinas nesutinka, kad kapitalizmas remiasi vien tik laisvos darbo jėgos išnaudojimu. Kapitalizme egzistuoja laisvo ir nelaisvo darbo išnaudojimo derinys kaip būtina jo sąlyga. Teoretiko teigimu, nesvarbu, koks darbo kontrolės metodas valstybėje egzistuoja, svarbiausia, kad produkcija būtų gaminama pasaulinei rinkai. Darbo kontrolės metodas yra nulemtas hierarchinio pasaulinio darbo pasidalijimo. Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, 1974, p. 126–127.

¹⁰ Būtina pabrėžti, kad KPS raidos pradžioje apėmė Europą ir Lotynų Ameriką, bet pastarosios įtaka šios socialinės sistemos formavimuisi buvo šalutinė.

Wallersteino teorijai itin didelės įtakos turėjo marksistinė imperializmo teorija. Ji buvo sukurta neišsispildžius Marxo prognozėms, kad vyks išsivysčiusių kapitalistinių šalių visuomenių poliarizacija į kapitalistus ir darbininkus ir aštrės jų klasių kova, kuri baigsis socialistine revoliucija. XX a. pradžioje buvo akivaizdu, kad tos prognozės neatitinka realybės – darbininkai politiškai integravosi į visuomenę. Ekspansija leido išspręsti vidaus problemas, antpelnis – papirkti išsivysčiusių šalių darbininkus; tai užtikrino socialinį stabilumą. Vertindamas klasikinę Marxo kapitalizmo teoriją, išdėstytą *Kapitale*, Wallersteinas prieina išvadą, kad jai stigo globalinio, sisteminio požiūrio. Silpna vieta yra ta, jog analizės vienetu laikoma atskira šalis (Anglija)¹⁴. Teoretiko teigimu, norint suprasti šalyje vykstančius procesus, būtina nustatyti tos šalies vietą visumoje. Ši yra XVI a. atsiradusi KPS – nauja, iki tol nebūta socialinė organizacijos forma¹⁵.

Kurdamas KPS teoriją, Wallersteinas iš F. Braudelio „pasiskolino“ erdvės ir laiko supratimą. Jis perėmė iš Braudelio *ekonominio pasaulio ir pasaulinio ūkio* sąvokas ir jas modifikavo siekdamas priartinti prie savo tyrimų¹⁶. Kaip žinoma, Braudelis visą pasaulį skirsto į keletą koegzistuojančių ekonominių pasaulių, vienas kurių yra Europos ekonominis pasau-

lis. Ekonominis pasaulis turi santykinai griežtas ribas, jo viduje vyksta intensyvūs plataus vartojimo prekių mainai. Tarp ekonominių pasaulių vyksta tik prabangos prekių prekyba. Braudelio teigimu, XIX a. visi ekonominiai pasauliai susijungia į vieną, globalinį ekonominį pasaulį – *pasaulinį ūkį*. Wallersteino koncepcijoje iš Braudelio perimtos sąvokos igijo skirtingus turinius: 1) būtent nuo XVI a. Europos ekonominis pasaulis tapo KPS raidos išeities tašku; 2) pasaulinis ūkis – tai KPS, kuri nuo XIX a. įgavo globalų pavidalą ir egzistuoja iki šiol. Kalbant apie Braudelio laiko sampratą įtaką Wallersteino KPS teorijai, didelės reikšmės turėjo *la longue durée* (*ilgoji trukmė*) konstruktas. Wallersteinas jį vartoja siekdamas paaiškinti didelio masto (angl. *large-scale*), ilgalaikius (angl. *long term*) struktūrinius pokyčius, priešindamas juos trumpalaikiams įvykiams¹⁷.

Wallersteino pažinimo horizontas skleidžiasi dviem priešingų polių įtampoje siekiant juos suvienyti KPS teorijoje: ją paveikė modernizacijos teorija (eurocentrizmo įtaka) bei – pradedant 1970-aisiais – *priklausomybės prieiga* (angl. *the dependency approach*) kaip susikompromitavusios modernizacijos teorijos alternatyva¹⁸. Keleto pokarinių dešimtmečių (beveik iki pat 1970-ųjų) raidos specialistai beveik vienbalsiai sutarė, kad modernizacijos sėkmę lemia keturi veiksniai: pakankamas užsienio investicijų kiekis, spartus šiuolaikinių technologijų diegimas, konkurencijos principais pagrįsta laisvoji rinka ir pamatinių Vakarų civilizacijos principų plitimas. Remiantis tokia vieninga nuomone, dauguma turtingųjų kraštų pradėjo itin plataus masto programas, skirtas

¹⁴ Išimtis – kalbėdami apie kapitalizmą, marksistai taip pat globalinį požiūrį marksistinėje imperializmo teorijoje: pagrindinis kapitalizmo principas yra beribis kapitalo kaupimas, pagrįstas dalies pelno reinvestavimu į gamybos plėtimą šalies viduje ir nuolatinę kapitalo ekspansiją į naujas užsienio rinkas. Kitaip tariant, kapitalizmo santykių tinkle atsideria visas realus pasaulis. Žr.: Wesseling H. *Overseas History // New Perspectives on Historical Writing* (Ed. by Peter Burke). Polity Press, 1992 (67–92), p. 82.

¹⁵ Wallerstein I. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, 1974, p. 67.

¹⁶ Žr.: Wallerstein I. *The Unexcluded Middle, or Reflections on Braudel and Prigogine // The Essential Wallerstein*, 2000 (160–169), p. 163–164.

¹⁷ Žr.: Goldfrank W. L. *Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // Journal of World-Systems Research*. 2000, p. 161.

¹⁸ Žr.: Shannon R. T. *An Introduction to the World-System Perspective*. Colorado: Westview Press. 1996, p. 15.

trečiajam pasauliui modernizuoti. Nepaisant visų pastangų – suteiktų trilijoninių paskolų ir kitokios pagalbos, – šio sociologinės teorijos empirinio patikrinimo rezultatai tada buvo apgailėtini¹⁹. Todėl, pradėdant 1970-aisiais, ėmė populiarėti kur kas skeptiškesnės koncepcijos. Jas visų pirma reprezentuoja vadinamosios priklausomybės teorijos atstovų – Andre G. Franko, Samiro Amino ir kitų – darbai. Jie teigė, kad Lotynų Amerikos ir kitų trečiojo pasaulio šalių neišsivystymo vystymosi (angl. *development of underdevelopment*) priežastis yra ne tų šalių kultūros ypatybės ir net ne feodaliniai gamybiniai santykiai, importuoti iš Ispanijos, bet tų šalių dalyvavimas neekvivalentiškame darbo pasidalijime, kurį primetė didžiosios valstybės. Wallersteino KPS teorija iš priklausomybės teorijos perėmė neekvivalentiškų mainų (*unequal exchange*) sąvoką²⁰.

Wallersteino KPS teorija yra novatoriška, nes jis siekia paaiškinti atskirų šalių praeitį ne iš ribotos vietinės perspektyvos, o kaip reiškinių, adekvačiai suprantamą tik tam tikroje platesnėje visumoje. Tačiau šios teorijos santykis su kitų teoretikų konstruktais labai korektiškas. Wallersteinas nesiekia visko radikalai paneigti ir atmesti – jis mėgina sintetiškai sujungti skirtingas, atrodytų, net priešingas teorines kryptis.

1.3. KPS struktūra

Nustačius Wallersteino KPS teorijos pagrindinę problemą ir apžvelgus jos šaltinius, reikėtų detalai aptarti jos sąvokas ir teiginius.

Wallersteinas teigia, kad KPS sudaro du pagrindiniai elementai, be kurių ši sistema nefunkcionuotų: modernus ekonominis pasaulis ir kapitalistinis (komercinis) gamybos būdas²¹. Kyla klausimas: koks šių pagrindinių elementų vaidmuo KPS? Pirmiausia, kuo skyrėsi modernus ekonominis pasaulis (susiformavęs XVI a.) nuo prieš tai egzistavusių ekonominių pasaulių? Priešingai nei ekonominio pasaulio, modernaus ekonominio pasaulio išeities taškas buvo iki tol neegzistavęs pasaulinis darbo pasidalijimas tarp geoekonominių zonų bei suverenių, besivaržančių valstybių sistema (angl. *sovereign interstate system*).

Suverenių valstybių sistema, Wallersteino teigimu, yra modernios epochos reiškinys. Nepriklausomos valstybės koegzistuoja viena šalia kitos, jų galia yra sąlygiškai vienoda, užkertanti kelią vienai valstybei tapti pakankamai stipria, kad galėtų užgrobti gretimas valstybes. Jos viena kitą kontroliuoja, kad kuri nors per daug nenusilptų, arba, priešingai, nesustiprėtų²². Svarbu pažymėti, kad besivaržančių valstybių junginys užtikrina kapitalizmo funkcionavimą ir išlikimą. Kiekviena suvereni valstybė varžosi dėl išteklių kontrolės, savo produkcijos realizavimo pasaulinėje rinkoje. Valstybės gyvena viena kitos sąskaita, tačiau viena kitos „neprarydamos“. Kita vertus, suverenių valstybių konkurencija užtikrina jų ekonominį aktyvumą, skatina ieškoti novatoriškų idėjų, verčia valdovus racionalizuoti politinę struktūrą. XVI a. modernus ekonominis pasaulis pirmiausia iškilo būtent Europoje, kur valstybių tinklas buvo tankiausias.

¹⁹ Žr.: Šaulauskas M. P. Metodologinis pokomunistinės revoliucijos iššūkis // Sociologija. Mintis ir veiksmas. 1999, t. 4 (6) (17–27), p. 21.

²⁰ Žr.: Goldfrank W. L. Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method // Journal of World-Systems Research. 2000, p. 164.

²¹ Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. 1974, p. 67.

²² Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy. New York: Academic Press, 1989, p. 99.

aparato, kuris padeda palaikyti eksporto sektorių, stiprinimui²⁹.

Kvaziperiferinės zonos (tai savotiška branduolio ir periferijos zonų sintezė, kuriai būdinga vidutinė technologijos pažanga, vidutinė karinė galia, vidutinis gyvenimo lygis)³⁰ valstybės užima tarpinę poziciją tarp branduolio ir periferijos zonų valstybių. Šios zonos valstybių taikomų technologijų produktyvumas atsilieka nuo branduolio, tačiau periferijoje jų pramonės prekės gali konkuruoti su branduolio prekėmis, nes yra gerokai pigesnės. Tad kvaziperiferinės zonos valstybės, naudojamos periferijos tiekiamas žaliavas, gamina prastesnės kokybės gaminius arba pusfabrikačius, žemės ūkio produktus. Darbo jėga kvaziperiferijoje yra palyginti pigi ir kvalifikuota. Kvaziperiferinės valstybės turi pakankamai efektyvią administracinę sistemą; ji dažnai būna autoritarinė. Šios zonos valstybės dažniausiai būna nusilpusios buvusios branduolio valstybės arba valstybės, siekiančios branduolio valstybių statuso³¹. Kvaziperiferinės zonos valstybių vaidmuo pasauliniame darbo pasidalijime – mažais kiekiais eksportuoti žaliavą į branduolio valstybes, o produkciją – į periferines.

Trys geoekonominių zonų valstybių kategorijos KPS struktūroje būtinos, kadangi nė viena negalėtų egzistuoti be kitos. Šis kategorijų egzistavimas pagrįstas kova dėl realizavimo rinkų, žaliavų šaltinių, kolonizuoti tinkamų teritorijų monopolistinės kontrolės. Branduolio valstybės, turėdamos gausius kapitalo išteklius, periferinėms valstybėms primeta neekvivalentiš-

kus mainus, siekdamos išgauti pigių žaliavų. Galime teigti, kad branduolio zonos valstybės gyvena iš savo pagamintos produkcijos, kurią realizuoja savo viduje, o jos perteklių – periferinėse valstybėse, kurios gyvena iš žaliavų gavybos ir eksporto. Kvaziperiferinių valstybių vystymąsi užtikrina gatavos produkcijos ir žaliavos eksportavimas nedideliais kiekiais.

Wallersteino KPS išlieka stabili trijų valstybių kategorijų hierarchija, tačiau joje vyksta nuolatinė – branduolio, periferijos ir kvaziperiferijos zonų – valstybių rotacija. Valstybių sistemoje vyksta nuolatinė kova dėl išteklių kontrolės. Šio proceso metu vyksta valstybių persigrupavimas. Išteklių kontrolę lemia pakankamas kapitalo kiekis, tačiau jis migruoja iš vienos geoekonominės zonos į kitą. Šiame kontekste tampa aktualus hegemonijos klausimas. Pasak Wallersteino, hegemonija valstybių sistemoje pasireiškia tuo, kad tarp vadinamųjų branduolio valstybių ribotam laikui iškyla viena ekonomiškai, politiškai, kariškai vyraujanti valstybė³². Tokia hegemoninė valstybė nepanaikina kitų suverenių valstybių. Visagalybė neegzistuoja tarpvalstybinėje sistemoje³³. Wallersteino teigimu, visoje KPS istorijoje iki šių dienų egzistavo trys hegemoninės valstybės: Olandija (1620–1672), Didžioji Britanija (1815–1873), JAV (1945–?).

2. KPS raida (nuo XVI amžiaus iki XIX amžiaus antrosios pusės) Wallersteino darbuose

2.1. Agrarinis kapitalizmas – KPS raidos išeities taškas

Wallersteino teigimu, per „užsitęsusių“ XVI a. (jis pasireiškė esminiais pokyčiais – visuotinės

²⁹ Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750. New York: Academic Press, 1980, p. 129–130.

³⁰ Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, 1974, p. 349.

³¹ Žr.: ibidem, p. 179.

³² Wallerstein I. The Three Instance of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy // The Essential Wallerstein. 2000 (253–263), p. 255–257.

³³ Žr.: ibidem, p. 255.

feodalizmo krizės įveikimu, klimato pakitimu, Amerikos atradimu etc.) Europos pagrindu iški-
lo iki tol nebūta KPS, kuri plėtojasi iki šiol. Verta
pažymėti, jog tuo metu KPS apėmė ne visą pa-
saulį, o tik Europą ir Lotynų Ameriką. Kinija,
Indija, Rusija, Afrika, Osmanų imperija buvo už
KPS ribų. Teoretikas iš KPS atsiradimo bendro-
sios priežastinių veiksnių konsteliacijos ypač iš-
skiria feodalizmo krizę Europoje³⁴. KPS yra Eu-
ropos feodalinės visuomenės transformavimosi
į kapitalistinę visuomenę išeities taškas. Susiformuo-
ja kapitalistinių žemvaldžių sluoksnis, besi-
skiriantis nuo feodalinių žemvaldžių.

Kodėl vieni Europos regionai pateko į bran-
duolį, o kiti atsidūrė periferijoje? Teoretiko tei-
gimu, tai lėmė keletas priežasčių. Kaip viena
svarbesnių jis išskiria geografinę valstybės pa-
dėtį ir nevienalaikį miestų atsiradimą Europos
ekonominiame pasaulyje. Šiaurės Vakarų Eu-
ropa buvo palankesnėje geografinėje padėty-
je, šiame regione vyravo derlingos žemės, tan-
kus miestų ir upių tinklas, geras priėjimas prie
jūros – tai sumažino transporto sąnaudas. Ki-
ta vertus, palyginti su Rytų Europa, čia mies-
tai susikūrė anksčiau, turėjo laiko sustiprėti.
Šiaurės Vakarų Europa XVI a. vienu metu bu-
vo išplėtusi žemės ūkio produkcijos asortimen-
tą ir plėtojo pramonę: tekstilės, metalo dirbi-
nių, laivų statybą. Šiaurės Vakarų Europa eko-
nominiame pasaulyje iškilo kaip branduolio zo-
na. Jos specializacija buvo žemdirbystė, o joje
– darbo užmokestis taikomas kaip darbo kon-
trolės metodas³⁵. Rytų Europos nepatekimo į
branduolio zoną priežastis, Wallersteino teigi-
mu, buvo pavėluotas miestų atsiradimas³⁶.

Šiaurės Vakarų Europoje buvo darbo jėgos
perteklius ir mažos teritorijos (palyginti su Ry-
tų Europa) valstybės. Jos dėl nedidelio savo
ploto greičiau sukultūrinio žemę – to padari-
nys buvo ankstyvas miestų kūrimasis.

Rytų Europoje vyravo dideli žemės plotai,
kuriems įsisavinti buvo išeikvota daug brangaus
laiko tada, kai valstybėms reikėjo intensyviai
kurti ir stiprinti miestų tinklą. Šiame regione
itin stigo gyventojų (darbo jėgos), o Šiaurės Va-
karų Europos miestus užplūdo daugybė vals-
tiečių, nuvarytų nuo žemės (aptvėrimų pada-
rinys), kurie papildė darbininkų gretas. Rytų
Europoje dėl darbo jėgos stygiaus valstiečiai
buvo prievarta „priřiřti“ prie žemės griežtu
darbo kontrolės metodu (baudžiava)³⁷. Iki
„antrosios baudžiavos“ leidimo Rytų Europo-
je egzistavo stambūs dvarai, tačiau jie buvo ne-
kapitalistinio pobūdžio. Žemės perteklius, dar-
bo jėgos trūkumas sąlygojo grūdų, kurie ne-
reikalavo ypatingos priežiūros, auginimą.

Pasak Wallersteino, grūdų auginimas ir jų
eksportavimas į branduolio valstybes užtikri-
no Rytų Europai periferijos statusą Europos
ekonominiame pasaulyje³⁸. Periferinio kapita-
lizmo padarinys Rytų Europoje buvo baudžia-
vos išgalėjimas, stambių dvarų susikūrimas,
miestų tinklo nykimas. KPS kūrimosi pradžia
skaudžiausiai palietė besikuriančius Rytų Eu-
ropos miestus. Jų raida buvo sustabdyta anks-
tyvojoje stadijoje dėl pasaulinėje rinkoje pa-
dėjusios grūdų paklausos. Kita vertus, palyginti
su Šiaurės Vakarų Europa, Rytų Europos mies-
tuose buvo silpnas buržuazijos sluoksnis (ir tas
daugiausia nevietinis), trūko kapitalo. Stam-
bieji Rytų Europos kapitalistiniai žemvaldžiai
buvo mažai suinteresuoti remti buržuazijos
sluoksnį, kadangi neižvelgė komercinės nau-

³⁴ Wallerstein I. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. 1974, p. 407.

³⁵ Žr.: ibidem, p. 401.

³⁶ Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, 1974, p. 97.

³⁷ Žr.: ibidem, p. 112.

³⁸ Ibidem, p. 112.

dos. Tuo metu didžiuliuose Šiaurės Vakarų Europos miestuose labai padidėjo grūdų ir medienos paklausa. Anglijai ir Olandijai sparčiai plėtojant laivų statybos pramonę, stigo medienos laivams statyti. Šiaurės Vakarų Europos valstybės buvo suinteresuotos remti periferinės zonos valstybių eksporto sektorių (dėl pigios žaliavos) ir silpninti arba trukdyti pramonės raidą. Įsiveždamos pigios žaliavos, branduolio zonos valstybės pagaminą produkciją vėliau realizuodavo mažesnėmis (dėl masinės gamybos) kainomis periferinėse ir kvaziperiferinėse valstybėse. Vėliau, šiems procesams įgavus pagreitį, ėjo hierarchinio pasaulinio darbo pasidalijimo gilėjimas, paremtas kapitalistine pasaulio rinka.

Kuriantis KPS, be Rytų Europos, periferinėms zonoms priklausė Lotynų Amerika. Ji buvo branduolio zonos valstybių žaliavų šaltinis (įskaitant ir tauriuosius metalus) bei produkcijos realizavimo rinka. Wallersteino teigimu, Lotynų Amerikos taurieji metalai laikinai sustiprino pirmuosius KPS raidos etapus – apsaugojo Europą nuo tapimo visuotine imperija. Dėl jų Europos ekonominiame pasaulyje gilėjo hierarchinis pasaulinis darbo pasidalijimas. Branduolio valstybės panaudojo pigiai įsigytus iš Lotynų Amerikos tauriuosius metalus pirkti žaliavą (medieną ir grūdus) iš periferijos zonų (Rytų Europos). Kita vertus, tik taurieji metalai padėjo palaikyti prekybos ryšius – įsigyti prabangos prekių iš tų teritorijų, kurios nepriklausė KPS³⁹.

Verta pažymėti, kad prieš susikuriant KPS, Viduržemio jūros baseino zona buvo visais atžvilgiais vyraujanti Europoje teritorija. Tačiau KPS raidos pradžioje atradus Ameriką, taip pat dėl šios zonos dirbamos žemės nualinimo ir pandemijos minima zona prarado sa-

vo buvusią įtaką Europos ekonominiame pasaulyje. XVI a. Viduržemio jūros baseino zona ekonominiame pasaulyje iškilo kvaziperiferijos statusu, specializuodamasi gaminti didelės vertės pramonės produkciją – šilką, taip pat teikti kreditus; žemdirbystėje vyravo dalininkystė (angl. *share-cropping as the mode of labor control*) kaip darbo kontrolės metodas ir eksportas mažais kiekiais į gretimas sritis⁴⁰. Wallersteino teigimu, šių trijų ekonominių zonų geografinė padėtis stabilizavosi apie 1640 metus.

KPS XVI amžiuje apėmė ne visą pasaulį. Kinijai tapti KPS atsiradimo vieta sutrukdė politinės kliūtys. Kinija XV a. turėjo smarkiai išplėtotą laivų pramonę, vykdė plačią jūros ekspansiją, tačiau ši politinės valdžios sprendimu buvo nutraukta⁴¹. Šios valstybės raidos kelias buvo paženklintas pasaulinės imperijos ženklų. Kalbant apie Rusiją, būtina pažymėti, kad ji nedalyvavo kuriantis KPS, nes visą dėmesį buvo sukoncentravusi Sibirui įsisavinti. Šios valstybės miestų tinklas buvo labai silpnas, net palyginti su Rytų Europos miestais. Vidaus susisiekimo keliai buvo prasti, dėl to vidaus prekyba buvo menkai išplėtotą. Dėl didelės teritorijos Rusijoje grūdai buvo realizuojami vidaus rinkoje. Nuo XVI a. caro įsakymu brangieji kailiai pradedami eksportuoti į užsienį⁴². Rusija nepriklausė KPS, nes carai kryptingai siekė sukurti atskirą ekonominį pasaulį ir koegzistuoti su pirmuoju⁴³. Wallersteino teigimu, Rusijos valstybė turėjo savitą raidos kelią, radikaliai skyrėsi nuo Vakarų Europos ir kiek mažiau – nuo Rytų Europos. Rusija per Livonijos karą turėjo realią galimybę įsijungti į Europos ekonominį pasaulį periferijos statusu. Šioje vietoje Wallersteinas iškelia kontroversišką tezė,

³⁹ Žr.: *ibidem*, p. 105–106.

⁴¹ Žr.: *ibidem*, p. 62.

⁴² Žr.: *ibidem*, p. 305.

⁴³ Žr.: *ibidem*, p. 314.

³⁹ Žr.: *Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, p. 76.

kad pralaimėjimas Livonijos kare suvaidino pozityvų vaidmenį Rusijos istorijoje, t. y. suteikė „istorinę galimybę“⁴⁴. Patyrusios pralaimėjimą Rusijos inkorporavimas į KPS kuriam laikui buvo atidėtas, dėl to ji išsaugojo savo besikuriančią pramonę ir miestus. Jei Rusija XVI a. būtų tapusi KPS periferija, jos pramonės ir miestų tinklo raida dėl Vakarų Europos konkurencijos būtų nutraukta pačioje pradžioje. Istorija suteikė galimybę Rusijai sustiprinti savo vidaus pramonę ir miestus. Pasak teoretiko, dėl šio pralaimėjimo Rusija XVII a. pabaigoje–XVIII a. iš karto įsijungė į KPS kvaziperiferijos statusu⁴⁵. Teoretikas pažymi, kad KPS formavimosi pradžioje ir Europa turėjo galimybę tapti visuotine imperija⁴⁶. Tą bandė įgyvendinti Habsburgų dinastija. Vienintelė kliūtis buvo Valua valdoma Prancūzija. Po šios nesėkmės Ispanija tapo Europos ekonominio pasaulio kvaziperiferija.

2.2. Prekybinis kapitalizmas – KPS raidos sutvirtėjimo padarinys

Wallersteino teigimu, „užsitęsęs“ XVI a. reprezentavo visapusišką ekonominį pakilimą, po kurio ėjo Europos ekonominio pasaulio nuosmukis KPS. Paradoksaliausia, kad dėl laikino nuosmukio ši sistema sutvirtėjo, prasidėjo ant-rasis modernaus ekonominio pasaulio raidos etapas (1650–1730 m.) – jam atstovavo prekybinis kapitalizmas⁴⁷. Šiam etapui būdinga kovos dėl prekybos monopolio kontrolė. Į kovą dėl geresnių produkcijos realizavimo sąlygų

pirmiausia įsitraukė Anglija ir Nyderlandai, nuo jų stengėsi neatsilikti ir Prancūzija⁴⁸. Pažymėtina, kad produkcijos realizavimo sąlygų monopoliją tais laikais užtikrindavo jūros prekybos kontrolė. Anglijos laivynas, nors ir lėtai, bet nuolat stiprėjo. Laivų pramonės plėtotę skatino didelė žemyno rinka, kadangi Anglijos vidaus rinka buvo nedidelė⁴⁹.

Priešingai Anglijai, Prancūzija dėl savo teritorijos turėjo didelę vidaus rinką. Teoretiko teigimu, XVII a. viduryje Olandijai pamažu prarandant hegemoniją, į jos vietą pradėjo pretenduoti Anglija ir Prancūzija. Prasidėjo sekinanti, nuožmi kova dėl hegemonijos. Ispanijoje XVII a. vyko spartus tekstilės ir laivų statybos pramonės nuosmukis⁵⁰. Wallersteino teigimu, Anglijos tekstilės gaminių eksportas į Portugaliją sunaikino ką tik susiformavusią šios šalies tekstilės pramonę. Vis dėlto Portugalija XVII a. pabaigoje–XVIII a. pradžioje išlieka Europos ekonominio pasaulio kvaziperiferija⁵¹. Antrame Europos ekonominio pasaulio raidos etape ima stiprėti Švedijos valstybė. Pasak teoretiko, XVII a. Švedija tampa kariškai stipriausia Europos valstybė, turinti galingą metalurgijos pramonę. Joje vienu metu plėtojosi dvi pramonės šakos – vario ir geležies. Plieno pramonei plėtoti reikėjo didelių kapitalo išteklių. Švedijoje tam stiprų postūmį teikė Olandijos investuojamas kapitalas. Wallersteino teigimu, plieno pramonės atsiradimas Švedijoje buvo pirmoji industrinė revoliucija⁵². Švedijos valstybės tikslas buvo pasivyti Angliją ir Prancūziją. Jį įgyvendinti sutrukdė nuolatinis lėšų eikvojimas karo pramonei, nes krašto ištekliai buvo natūraliai riboti.

⁴⁴ Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, p. 319.

⁴⁵ Ibidem, p. 315.

⁴⁶ Wallerstein I. The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis, 1974, p. 407.

⁴⁷ Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750. 1980, p. 407.

⁴⁸ Žr.: ibidem, p. 407–408.

⁴⁹ Žr.: ibidem, p. 104.

⁵⁰ Žr.: ibidem, p. 181.

⁵¹ Žr.: ibidem, p. 192.

⁵² Žr.: ibidem, p. 209.

Šis antrasis etapas paženklinas ypatingu įvykiu: XVIII a. Rusija tampa KPS kvaziperiferija⁵³. Rusija įsitraukė į KPS turėdama stiprią metalurgijos pramonę, gerokai sustiprėjusi kariškai, turėdama tvirtą valstybės valdymo aparatą ir ambicingų tikslų. Visa tai liudija ilgas ir sekinantis Didysis Šiaurės karas tarp Rusijos ir Švedijos. Šio karo baigtį nulėmė gausūs Rusijos ištekliai⁵⁴. Azija ir Afrika šiuo laikotarpiu buvo už KPS ribų – jos tik XIX a. buvo įtrauktos į KPS periferijų statusu. Rytų Europa (Lenkija–Lietuva) išliko Europos ekonominio pasaulio periferija. Prūsija XVIII a. pradžioje įgijo į kvaziperiferijos statusą⁵⁵. Jį įgijo ir Anglijos valdomos kolonijos Šiaurės Amerikoje.

Kovodama su Prancūzija dėl hegemonijos ir išteklių kontrolės, Anglija siekė pašalinti Olandiją, kuri kontroliavo grūdų prekybą. XVIII a. pradžioje Anglija pamažu pradeda kontroliuoti grūdų prekybą Baltijos jūros regione⁵⁶. Iki 1760 m. Anglijos ir Prancūzijos ekonominiai skirtumai buvo labai nedideli, tačiau nuo 1700 m. Anglijoje atsigavo metalurgijos ir tekstilės pramonė. Visa tai sąlygojo ženklų Anglijos šuolį į priekį; po 1760 m. Prancūzijai liko tik sekti Anglijos pavyzdžiu⁵⁷. Kitas žingsnis, pastūmėjęs Angliją hegemonijos link – tai kartūno importo iš Persijos, Indijos, Kinijos trukdymas. Nuo 1700 m. Anglija sąlygiškai išstumia Olandiją iš vyraujančios padėties ir užima jos pozicijas. Tačiau, teoretiko teigimu, Anglijai dar buvo toli iki hegemonijos⁵⁸.

Kaip matome, nors šis antrasis ekonominio pasaulio raidos etapas pasižymi prekybi-

niu kapitalizmu, dėl jo Europos ekonominis pasaulis konsoliduojasi ir išsiplėčia, tačiau už KPS ribų dar lieka Indija, Kinija, Azija, Afrika. Vis dėlto tarp KPS ir jai nepriklausančių teritorijų vyko prekyba, kurią Walleršteinas apibrėžia kaip dvišalius mainus, priešindamas juos daugiašaliams mainams, vykstantiems KPS viduje. Prekyba tampa kvaziperiferinių valstybių virtimą branduolio valstybėmis lemiančiu veiksniu.

2.3. KPS globalėjimas

Trečiuoju raidos etapu (1730–1840 m.) KPS įgijo globalų pavidalą, kuriam būdingas industrinis kapitalizmas. Šiame etape labai sumažėjo mirtingumas, nes pradėta skiepyti nuo raupų⁵⁹. Teoretiko teigimu, nors Europoje sparčiai plėtojosi įvairių rūšių pramonė, žemės ūkio produktų perdirbimo pramonė išliko viena svarbiausių. Žemės ūkio revoliucija buvo industrinės revoliucijos prielaida⁶⁰. Tačiau, kalbant apie industrinę revoliuciją, iškyla keblumų norint nustatyti, kada ir kur tai įvyko. Prancūzijoje ir Anglijoje vienu metu plėtojosi medvilnės, geležies ir žemės ūkio produktų perdirbimo pramonės. Abi valstybės buvo gerokai išplėtusios užsienio prekybą, tačiau jų skirtumai buvo neryškūs. Tik po 1785 m. pastebimas aiškus Anglijos ekonominis vyravimas pasaulinėje prekyboje⁶¹.

Nors Anglijai sunkiai sekėsi konkuruoti su Prancūzija prekybos žemyno rinkoje srityje, ši silpnumą kompensavo vyravimas jūros prekyboje. Prancūzija buvo santykinai mažiau suinteresuota plėsti užsienio prekybą, nes kai kuriose šios valstybės provincijose buvo jaučiamas grūdų stygius. Medvilnės pramonės apimtis 1732–1766 m. Prancūzijoje buvo dvigubai

⁵³ Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750, 1980, p. 218.

⁵⁴ Žr.: ibidem, p. 218–219.

⁵⁵ Žr.: ibidem, p. 231.

⁵⁶ Žr.: ibidem, p. 260–261.

⁵⁷ Žr.: ibidem, p. 263.

⁵⁸ Ibidem, p. 269.

⁵⁹ Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1989, p. 10.

⁶⁰ Žr.: ibidem, p. 22.

⁶¹ Žr.: ibidem, p. 68.

didesnė nei Anglijoje⁶², tačiau Anglijoje dėl naujų technologijų (įrengimų) diegimo vyksta didelis medvilnės pramonės šuolis ir Prancūzija aplenkiamą. Teoretiko teigimu, Didžioji Prancūzijos revoliucija buvo kovos su Anglija dėl hegemonijos KPS kontekste pralaimėjimo padarinys⁶³. Anglija yra pirmoji valstybė po 1760 m., kuri industrializuoja KPS. Ši valstybė buvo suinteresuota, kad Europa liktų neindustrinė, tuo užsitikrindama plačią realizavimo rinką⁶⁴.

Verta pažymėti, kad nuo 1730–1750 m. prasideda radikalūs pokyčiai, lemiantys KPS globalizaciją. Į KPS imta inkorporuoti naujas teritorijas. 1750–1850 m. Indijos subkontinentas, Osmanų imperija, Vakarų Afrika, Rusija buvo inkorporuotos į KPS. Tai radikaliai pakeitė šių teritorijų ekonominę struktūrą, jos turėjo prisitaikyti prie kapitalistinio pasaulinio darbo pasidalijimo. Indijos subkontinentas buvo galutinai inkorporuotas į KPS periferijos statusu iki 1850 m.

Periferizacijos proceso padarinys – Indijos subkontinentas tapo žaliavų branduolio valstybėms tiekėjas. Iki tol plėtota pramonė buvo sužlugdyta dėl Europos konkurencijos – regionas buvo nepajėgus konkuruoti su Europoje mažomis sąnaudomis pagaminta produkcija. Indijos subkontinento įtraukimą į KPS periferijos statusu nulėmė aukštas Europos technologijos lygis. Branduolio zonos valstybės buvo suinteresuotos inkorporuoti šį regioną į KPS dėl plačios realizavimo rinkos bei žaliavų (šilko, prieskonių, arbatos) tiekimo. Prieš įtraukiant šią teritoriją, žaliavas ir produkciją Europa įsigydavo už auksą.

Vakarų Afrikos inkorporavimas į KPS periferijos statusu pasireiškė eksporto sudėties

pakitimu: vergų eksportą pakeitė žaliavų eksportas⁶⁵. Wallersteino teigimu, Vakarų Afrikos inkorporavimas skyrėsi nuo Rusijos ir Osmanų imperijos, nes ji, jo supratimu, nebuvo pasaulinė imperija. Rusija galutinai įtraukiama į Europos ekonominį pasaulį XVIII a. Siekdamą užsitikrinti kvaziperiferijos statusą, Rusija plėtoja baudžiąvą dvieiose srityse – pramonėje ir žemės ūkyje⁶⁶. Šioje valstybėje pastebima žemių koncentracija stambių dvarininkų rankose. Jekaterinos II valdymo laikotarpiu labai pasunkėjo baudžiava. Tai buvo ne atsitiktinis reiškinys, o politinio sprendimo integruotis į ekonominį pasaulį rezultatas⁶⁷.

Turkija po 1838 m. tampa viena didesnių Anglijos produkcijos realizavimo rinkų. Osmanų imperija galutinai įtraukiama į KPS periferijos statusu iki 1872 m.⁶⁸ XVIII a. Anglijos valdomos kolonijos Šiaurės Amerikoje igavo kvaziperiferijos statusą. Šiose teritorijose nuo XVIII a. vidurio pastebimas didelis ekonominis šuolis: dėl gausių išteklių sparčiai plėtojama metalurgijos pramonė, laivų statyba, intensyviai ieškoma naujų produkcijos realizavimo rinkų. Prievartinis Anglijos ribojimas šių kolonijų teises laisvai prekiauti paskatino tų kolonijų atsiskyrimo nuo metropolijos politiką – jos siekė nevaržomai realizuoti savo produkciją pasaulinėje rinkoje. To padarinys – 1783 m. Anglija praranda tryliką kolonijų Amerikoje. Nepaisant to, vėliau (nuo 1815 iki 1873 m.) Anglija išsikovoja KPS hegemonės pozicijas. Šiame tarpsnyje ji ryškiausiai vyrauja pasaulio prekyboje, užsitikrindama pastovų žaliavų tiekimą, plėtodama produkcijos realizavimo rinką, tapdama *pasauline dirbtuve* pasauliniame darbo pasidalijime. Wallersteino teigimu, Angli-

⁶² Žr.: Wallerstein I. The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1989, p. 78.

⁶³ Ibidem, p. 94.

⁶⁴ Žr.: ibidem, p. 125.

⁶⁵ Žr.: ibidem, p. 146.

⁶⁶ Žr.: ibidem, p. 186.

⁶⁷ Žr.: ibidem, p. 162.

⁶⁸ Žr.: ibidem, p. 177.

jai hegemonės statusą užtikrino galingas laivynas (šis be kliūčių viešpatavo vandenynuose), dėl kurio ji vyravo jūrinėje prekyboje, ir tai, jog ji pirmoji KPS tapo industrinė valstybė.

Kaip matome, kilusi iš „užsitęsio“ XVI a., KPS globali tapo antroje XIX a. pusėje. Wallersteino teigimu, tai buvo nauja, iki tol nebūta, kapitalistiniu gamybos būdu pagrįsta socialinė sistema, egzistuojanti iki šiol.

3. Wallersteino KPS teorijos recepcija ir kritika

Wallersteino KPS teorija sulaukė labai plataus socialinių ir istorijos mokslų specialistų vertinimo. Istorikai buvo ne tik pirmieji, bet ir aršiausi KPS teorijos kritikai. Jie priekaištavo Wallersteinui dėl jo teorijos ir empirinės medžiagos neadekvatumo. Istorikas marksistas Robertas Brenneris, vienas griežčiausių Wallersteino kritikų, kategoriškai atmeta tezę, kad Rytų Europos (ypač Lenkijos) ekonominį atsilikimą XVI–XVIII a. nulėmė priklausomybės KPS periferijos statusu. Brenneris 1976 m. straipsnyje *Agrarinės visuomenės struktūra ir ekonomikos raida ikiindustrinėje Europoje* teigia, kad šį atsilikimą lėmė ne priklausomybė Europos ekonominiam pasauliui, bet prieš tai buvęs atsilikimas⁶⁹.

Kitame straipsnyje (*Kapitalizmo raidos priešistorė: neosmitinio marksizmo kritika*) Brenneris taip pat įnirtingai kritikuoja Wallersteiną ir šiam didelę įtaką padariusį istoriką marksistą M. Malowistą (iš kurio Wallersteinas perėmė teiginį, kad XV a. tarp Vakarų ir Rytų Europos buvo tik nedidelis ekonominio išsivystymo skirtumas)⁷⁰. Kritikas nurodo pagrindinį Wal-

lersteino KPS teorijos, analizuojančios Lenkijos situaciją, trūkumą: esą eliminuojamas arba ignoruojamas abipusis klasinės struktūros ir ekonomikos raidos ryšys. Būtent Lenkijos bajorijos naudai susiklostęs klasinių jėgų santykis leido jiems maksimaliai sustiprinti baudžiavinį valstiečių išnaudojimą, lėmusį atsilikimą nuo Vakarų Europos. Brennerio teigimu, Rytų Europos atsilikimas buvo sąlyga, dėl kurios šis regionas pateko į Europos ekonominį pasaulį⁷¹.

Garsus Vakarų marksizmo teoretikas, istorinis sociologas Perry Andersonas, lygindamas feodalizmo raidą įvairiuose Europos regionuose, daugiausia dėmesio teikdamas Vakarų ir Rytų Europos skirtumams, taip pat tvirtina, kad XV a. Lenkija buvo atsilikusi nuo Vakarų Europos. To meto Lenkija, anot jo, buvo retai apgyvendinta teritorija, joje vyravo daugiausia nederlingas dirvožemis, primityvi žemės ūkio technologija, buvo reta miestų⁷².

Motyvuotos kritikos sulaukia ir KPS teorijoje padidinta tarptautinių mainių bei pasaulinės rinkos procesų reikšmė regionų vidaus socialinei-ekonominiai raidai. Istorikas Henkas Wesselingas teigia, jog iki pramoninės revoliucijos pasaulinė prekyba turėjo mažą įtaką Europos valstybėms. Kalbant šių laikų terminais, XVI–XVIII a. nebuvo supertankerių, galinčių jūros prekybos keliais gabenti itin didelius kiekius produkcijos ir žaliavos, todėl apimties požiūriu prekyba žemės ūkio žaliavomis bei plataus vartojimo prekėmis nebuvo didelė. Wesselingo teigimu, Anglijos (turint omenyje šios

⁶⁹ Brenner R. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe // Past and Present. 1976, no 70, p. 30–75.

⁷⁰ Brenner R. The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism, 1977. Cit. iš: Chirot D., Hall T. D. World-System Theory, Annual Review of Sociology. 1982, vol. 8 (81–106), p. 98.

⁷¹ Brenner R. Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West (Ed. D. Chirot). Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. Berkely: University of California Press, 1989 (15–52), p. 36–37.

⁷² Anderson P. Passages from Antiquity to Feudalism. London: Verso, 1974, p. 258–264.

pirmavimą pasaulinėje prekyboje) eksportas sudarė ne daugiau kaip 15% viso eksporto iki pramoninės revoliucijos. Europos valstybių (be Anglijos) eksportas į pasaulinę rinką XVII a. apimtimi prilygo tik vienam–dvim, o XIX a. – septyniems–aštuoniems šiandieniniams supertankeriams⁷³.

Istorikas Steve J. Sternas, tirdamas Lotynų Amerikos istoriografiją, susietą su Wallersteino KPS teorija, pabrėžia, kad ši prieiga neabejotinai viena geriausių per pastaruosius du dešimtmečius Vakarų socialiniuose moksluose⁷⁴, o kita vertus, neišvengiamai provokuoja aštrią diskusiją dėl to, kad Wallersteinas siekia iš dalies dirbtinai „įsprausti“ Lotynų Ameriką į savo modelį. Sterno teigimu, pasaulinės prekybos įtaka Lotynų Amerikos regiono vidaus raidai pasitvirtina tik cukraus eksportui (šis adekvačiausiai atitinka KPS), bet nepasitvirtina sidabro eksportui⁷⁵.

Sociologas neovėberininkas Randallas Collinsas priekaištauja Wallersteinui, jog kapitalizmo atsiradimo priežastys negali būti redukuotos į pasaulinio darbo pasidalijimo ir pasaulinės prekybos atsiradimą. Anot jo, Wallersteinas į KPS teoriją neįtraukė ypač svarbios institucijų poveikio kapitalizmo atsiradimui eksplisitinės analizės, kurią aptinkame M. Weberio modernaus kapitalizmo atsiradimo modelio aprašyme⁷⁶. Vieno svarbiausių *priklausomybės teorijos* kūrėjų, istorijos sociologo Franko

pateiktame *neurocentriniam* Vakarų iškilimo aiškinime lemiamas vaidmuo teikiamas ne sa-
vaiminiams Vakarų pranašumams, bet apie 1800-uosius metus prasidėjusiam Rytų nuosmūkiui. Europa, anot Franko, savarankiškai nesukūrė pasaulinės ekonomikos sistemos, priešingai, dėl Amerikos aukso įsitraukė į seniai egzistuojančią Afroeurazijos ekonominę sistemą. Vieninteliai regionai, kurie vyravo pasaulyje iki 1800 m., buvo Azijoje. Jo nuomone, vadovaujantį vaidmenį atliko ir pasaulio ekonomikos centras buvo Kinija, o ne Portugalija XVI a., Olandija XVII a. ar Anglija XVIII a.⁷⁷

Kita sritis, kelianti abejonių Wallersteino KPS teorijos kritikams, yra kultūros ir politikos reikšmė šiai sistemai. Nemarksistai istorijos sociologai Danielius Chirotas ir Thomas D. Hallas kaltina KPS teoriją perdėtu ekonomizmu, dėmesio stoka kultūros procesams ir mechanizms, be kurių neįmanomas ir ekonominis gyvenimas⁷⁸. Be to, jie prieštarauja Wallersteino požiūriui dėl KPS teorijoje preferuojamo ekonominio konteksto ir teigia ekonominių bei politinių procesų dialektiškumą. Anot jų, ekonominio ir politinio kontekstų sintezė išvengtų besąlygiško pritarimo vienam ar

⁷³ Wesseling H. *Overseas History // New Perspectives on Historical Writing*, 1992, p. 80–81.

⁷⁴ Stern S. J. *Feudalism, Capitalism, and the World-System in the Perspective of Latin America and the Caribbean // Confronting Historical Paradigms: Peasants, Labor, and the Capitalist World System in Africa and Latin America*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1993 (23–83), p. 36–37.

⁷⁵ Ibidem, p. 52–54.

⁷⁶ Collins R. *Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization // American Sociological Review*, 1980, vol. 45, no 6 (925–942), p. 938–940.

⁷⁷ Frank G. *ReOrient. Global Economy in the Asian Age*. Berkely: University of California Press, 1998, p. 35–39.

⁷⁸ Chiro D., Hall T. D. *World-System Theory // Annual Review of Sociology*, 1982, p. 101–102. Verta pažymėti, kad Wallersteino straipsnis „Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System“ (iš: *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. Ed. by M. Featherstone. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE, 1996 (31–55)), yra nelyg atsakas tiems kritikams. Kultūra, Wallersteino teigimu, yra kolektyvinių istorinių pastangų vienas ar kitaip „susitvarkyti“ su socialinės-politinės tikrovės prieštarumais, sudėtingumais, dvi-prasmybėmis, rezultatas. Sisteminiai prieštaravimai išreiškia ir priešingus interesus, tad kultūrai tenka juos savaip neutralizuoti, vienus interesus išstumiant už kultūros diskurso ribų, o kitus pateikiant kaip natūralios visuomenės sandaros elementus, pažangos variklį, amžiną žmogaus esmę ir pan. Šiuo atžvilgiu pati kultūros sistema tampa ideologinės interesų kovos išraiška.

kitam kontekstui ir vienmačio požiūrio į praeities visuomenės reiškinių raidą. Jie taip pat abejoja dėl KPS teorijos teiginio, jog prekybiniai ryšiai su branduoliu buvo nenaudingi periferijai. Branduolio valstybėms nereikėjo dirbtinėms pastangoms (politinėms, ekonominėms bei karinėms galiomis) palaikyti prekybos ryšių. Priešingai Wallersteino požiūriui, Chirotas ir Hallas teigė, jog periferinės valstybės buvo suinteresuotos prekybos ryšiais labiau nei branduolio valstybės, kadangi prekyba (arba jos viškas nebuvimas) skatino ekonomikos raidą⁷⁹.

Istorinis sociologas Thomas R. Shannonas pažymi, kad daugelis sociologų KPS prieigą įvardija kaip holistinę – Wallersteinas preferuoja pasaulinį kontekstą, taip sulaukdamas pagrįstos kritikos, jog aiškindamas šalies specifinę raidą neatsižvelgia į lokalinį kontekstą⁸⁰. Kita vertus, Shannono teigimu, daugelis sociologų kritikų KPS teorijoje įžvelgė Wallersteino implicitines pastangas sukurti visuotinę istorijos teoriją (angl. *general theory of history*). Sociologų kritikų teigimu, socialiniams mokslams (imituojant gamtos mokslus) atrasti ir išplėtoti tarptautinės sistemos „dėsnius“, socialinių, politinių ir ekonominių elgesį reguliuojančius pastovius modelius neleidžia ne tik visuomenių skirtumai (arba įvairūs tos pačios visuomenės laikotarpiai), bet ir pati dalykų prigimtis⁸¹.

Prie netiesioginių Wallersteino KPS teorijos kritikų galime priskirti amerikiečių ekonomistą, reikšmingiausią vadinamosios naujosios institucionalistinės ūkio istorijos atstovą Douglassą C. Northą, tyrusį ūkinės raidos įvairiuose pasaulio regionuose skirtumų priežastis. Anot Northo, imperialistinės, arba centrinės, ekonomikos augimas vyksta dėl to, kad tam tik-

ra institucinė struktūra jai leidžia išnaudoti priklausomas, arba periferines, ekonomikas. Tiek praeities, tiek dabarties ekonomikos istorija pateikia augančių, stagnacinių ir smunkančių ekonomikų pavyzdžių – tai verčia išsiaiškinti, kokios institucinės ypatybės lemia jų skirtumus. Galime teigti, kad Wallersteino KPS teorijoje trūksta eksplisitinio institucinio geoekonominių zonų hierarchijos atsiradimo aiškinimo. Northas nurodo *išnaudojimo modelių* (šiems priskiriama KPS – D. Ž.) trūkumą, kad šie (jeigu šalys neturtingos dėl to, kad yra institucinės struktūros, slopinančios jų augimą, aukos) nekelia klausimo: ar tokia institucinė struktūra joms buvo primesta iš šalies, ar atsirado dėl endogeninių veiksnių, *ar dėl abiejų šių veiksnių sąveikos* (kursyvas mano – D. Ž.)⁸² Deja, ypač svarbios minėtų veiksnių sąveikos analizės nerandame Wallersteino darbuose – tai neišvengiamai rodo KPS teorijos spragą.

Nepaisant įvairiapusės motyvuotos Wallersteino KPS teorijos kritikos, joje gausu impulsų, naudingų svarstant problemas, priklausančias sunkiausiems ir kartu reikšmingiausiems socialinių ir humanitarinių mokslų klausimams. Netgi kritiškiausiai jos atžvilgiu nusiteikęs istorikas Brenneris pripažino, kad kai kurios KPS teorijos dalys yra novatoriškos ir naudingos. Istorikas pritaria Wallersteinui, kad pasaulinės rinkos atsiradimas savaime dar negarantuoja šalies ekonomikos pakilimo. Kita šio pakilimo sąlyga yra pasirinkto gamybos metodo funkcija pasauliniame darbo pasidalijime⁸³. Istorijos sociologai Robertas A. Dene-markas ir Kennethas P. Thomas, pripažindami pasaulinio konteksto svarbą šalies socialinei-eko-

⁷⁹ Chirot D., Hall T. D. World-System Theory // *Annual Review of Sociology*, 1982, p. 92–93.

⁸⁰ Shannon R. T. An Introduction to the World-System Perspective, 1996, p. 181–182.

⁸¹ Ibidem, p. 182–184.

⁸² North D. C. Institucijos, jų kaita ir ekonomikos veikmė / Iš anglų k. vertė A. Degutis. Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 170–171.

⁸³ Brenner R. Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West, 1989, p. 36.

nominei raidai, siekė KPS teoriją kritiškai papildyti pasaulinio ir lokalinio kontekstų sinteze, kurią Walleršteinas nepakankamai svarstė⁸⁴.

Sociologo Jameso Mahoney teigimu, Walleršteino aiškinimas, kodėl KPS išeities tašku tapo ne Kinija, o Europa, patenka į *priklausomybės nuo kelio* (angl. *path dependence*) teorijos tyrimo lauką. Joje momentas, kuriame įvyko „iešmus nustatantis“ pasirinkimas (KPS išeities taškas – Europa arba Kinija), išskyla kaip lemtingas istorinis atsitiktinumas, negrįžtamai predeterminavęs tolesnę jų raidą⁸⁵. Tarptautinių ekonominių santykių specialistė Susan Strange pripažįsta Walleršteino KPS teorijos įnašą (tiriant valdžios ir rinkos sąveiką) į tolesnę tarptautinės politinės ekonomijos plėtrą⁸⁶. Vaisingiausiai KPS teorijos idėjas pritaikė kultūros antropologai – įtraukė į savo tyrimo lauką „primityvias“ ir neeuropines kultūras, kurias eurocentrizmas buvo nuvertinęs kaip nepasižyminčias pažangą.

Shannonas, reziumuodamas KPS teorijos iškeltas problemas ir paskutinių dviejų dešimtmečių sociologijos ir istorijos mokslų diskusijas, jas redukuoja į šiuos klausimus: 1) kas moderniaisiais laikais sąlygoja visuomenių dinamiką ir nepastovumą? 2) kaip paaiškinti galios atsiradimą ir sumažėjimą? 3) kodėl kapitalizmas yra nestabilus ir linkęs į pasikartojančias krizes? 4) kodėl daugumai periferinių valstybių nepavyksta pasiekti ekonominio raidos augimo? 5) kokių pavidalus bei kryptis įgyja galia moderniais laikais? 6) kas lemia kapitalizmo atsiradimą ir branduolio valstybių sėkmę?⁸⁷ Atsakymai į šiuos klausimus leistų mums

geriau suprasti ne tik praeities, bet ir šiuolaikinę visuomenę. Kita vertus, šie klausimai neišvengiamai suponuoja galutinių atsakymų nebuvimą, tačiau galimybė turėti geresnius atsakymus yra.

Išvados

1. Walleršteino KPS teorijos tyrimo objektas yra KPS atsiradimas ir raida. KPS susiformavo Europos ekonominio pasaulio pagrindu per „užsitęsusių“ XVI a. (1450–1640) ir egzistuoja iki šiol. KPS yra ekonominis pasaulis, pagrįstas kapitalistine gamyba ir darbo pasidalijimu, politiškai organizuotas suverenių, besivaržančių valstybių sistemos pavidalu. Ypač svarbus skiriamasis KPS bruožas yra diferenciacija į tris ekonomines zonas: branduolį, periferiją ir kvaziperiferiją (pagal vaidmenį pasauliniame darbo pasidalijime).

2. Svarbiausi teoriniai KPS šaltiniai yra priklausomybės teorija, F. Braudelio istorijos teorija, K. Marso kapitalizmo teorija ir marksistinės imperializmo teorijos. Dėl vyraujančios marksistinių šaltinių reikšmės KPS galima laikyti neomarksistine teorija.

3. KPS raidą (nuo XVI a. iki XIX a. antrosios pusės) sudaro trys etapai: a) agrarinio kapitalizmo epocha – KPS raidos išeities taškas; b) prekybinio kapitalizmo laikotarpis – KPS sustvirtėjimo padariny; c) KPS suglobalėjimo laikotarpis.

4. Walleršteino KPS teorijos kritikus galima santykinai skirti į dvi grupes – marksistinės pakraipos istorikus sociologus ir sociologus bei ekonomistus. Pirmieji parodo, kad KPS teorija stokoja empirinio adekvatumo ir ignoroja klasinės struktūros ir ekonomikos vystymosi abipusį ryšį, perdeda pasaulinės rinkos svarbą šalių vidaus socialinei-ekonominei raidai, nukrypsta į ekonomizmą. Sociologai ir ekonomistai KPS teorijoje pasigenda institucijų povei-

⁸⁴ Denemark A. R., Thomas P. K. The Brenner-Wallerstein Debate // International Studies Quarterly. 1988, Mar., vol. 32, no 1 (47–65), p. 663–664.

⁸⁵ Mahoney J. Path Dependence in Historical Sociology // Theory and Society. 2000, vol. 29 (507–548), p. 520.

⁸⁶ Strange S. Valstybės ir rinkos / Iš anglų k. vertė K. Maniokas. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 30–31.

⁸⁷ Shannon R. T. An Introduction to the World-System Perspective, 1996, p. 212.

kio kapitalizmui atsirasti bei institucinio geoekonominių zonų hierarchijos atsiradimo eksplikitinių analizių.

5. KPS teorijos empirinį adekvatumą padidintų (kiek tai apskritai įmanoma kalbant apie teoriją) jos papildymas pasaulinio ir lo-

kalinio kontekstų sintezė tiriant praeities socialinę-ekonominę tikrovę. Kita vertus, KPS teorijos impulsų poveikį ir mastą rodo tolesnė tarptautinės politinės ekonomijos plėtra bei kultūros antropologijos radikalus atsinaujinimas (nekalbant apie istorijos sociologiją).

IMMANUEL WALLERSTEIN'S THEORY OF THE CAPITALIST WORLD-SYSTEM

Darius Žiemielis

Summary

One of the most significant tendencies in the development of Western historiography and social sciences in the last three decades has been the consolidation of a new multidisciplinary field of inquiry, comparative historical sociology (CHS). Reinhard Bendix, Chales Tilly and Immanuel Wallerstein can be considered parents / creators of CHS in the U.S.A.

Theory of the Capitalist World System (CWS), initiated by the American sociologist and historian I. Wallerstein (b. 1930), who started his career researching on the contemporary history of Africa, is one branch of the CHS. This theory was formulated in opposition to Euro-centrism which is characterized by a belief in the endless (linear) progress of European civilization and which discounts other (non-European) cultures. Wallerstein's popularity and influence in Western social sciences reached its zenith in 1970 and 1980, so that while perhaps coming late in the game, nonetheless knowledge and acquaintance with the ideas of this author can be useful for the conceptual renewal of modern Lithuanian historiography and for the investigation of problems in the socio-economic history of Central and Eastern Europe. The main strength of the CWS's approach is possibility to expand the historical thinking to regional and global perspective in reply to the challenges facing social, political and geopolitical reality and to interpret history of every region in the historical context of local and world (meta) civilization.

The main objectives of this article are: 1) to clarify the methodological traits and sources of the CWS's theory; 2) to reconstruct retrospectively the development of the CWS's theory in the works of Wallerstein (from the 16th to the second half of the 19th c.); 3) to discuss the critique and recept of CWS's theory.

The subject of Wallerstein's study of CWS's theory is the origin and development of the capitalist world-system itself. CWS arose on the basis of the European world-economy during the "long" 16th century (1450–1640) and has been in existence ever sin-

ce. CWS is an economic world based on capitalist production and division of labour, politically organized in the form of a union between sovereign and competing states. An especially important distinguishing feature of CWS is the differentiation into three economic zones: the core, the periphery and the semi-periphery (according to their role in the world division of labour). The most important theoretical sources of CWS are dependency theory, F. Braudel's theory of history, K. Marx's theory of capitalism and the Marxist theory of imperialism. Because of the dominant significance of Marxist sources, CWS can be considered neo-Marxist theory.

The development of the CWS's theory (from the 16th to the second half of the 19th c.) has three stages: 1) agrarian capitalism – the beginning of the CWS's theory; 2) mercantile capitalism – the outcome of the consolidation of the CWS's theory; 3) globalisation period of the CWS.

The critics of Wallerstein theory of the CWS could be relatively differentiated in two groups – historians and sociologists based on Marxism and sociologist also economists. The first group emphasises that the theory of CWS is deficient in empirical adequacy, ignores relationship between class structure and economical development, exaggerates the importance of market on the internal socio-economical development of countries and orientates toward economism. Sociologists and economists notice that the theory does not analyse explicitly the influence of institutions on the emergence of capitalism and institutional development of hierarchy of geo-economics zones.

Synthesis of global and regional contexts investigating socioeconomic reality of the past could give higher empirical adequacy of the CWS's theory. On the other hand the influence of the CWS's theory is confirmed by the further development of international political economy and radical renewal of cultural anthropology (not mentioning about historical sociology).

*Įteikta 2005 09 30
Priimta spaudai 2005 12 13*